

مقدمه

برای بررسی ماهیت شناسانه از اراده لازم است ابتدا تبار این مسئله مورد باز اندیشی و واکاوی قرار گیرد. روند منطقی تحقیقات پیرامون مسئله اراده به عنوان فراگیرترین مبنای همه مسائل حقوقی و کیفری در ابعاد حقوقی و فقهی آن مقتضی آن است تا بررسی در این زمینه به اصول علمی و منطقی متقن و تاریخمند و ثمربخشی استوار گردد، تا از آسیب های جدی مباحث پراکنده و بعضاً بی مقدمه یا غیر متناسب با آموزه های فقهی درامان مانده وافق نوینی در این عرصه گشوده شود. از این رولازم است در مطالعات پیرامون اراده و مسائل مرتبط با آن بر سیر تطور آرا و اصول و قواعد تعریف شده ای تأکید نمود که بر اساس آن ها می توان به نتایج و ثمرات و دست آوردهای جدید فقهی و حقوقی در این زمینه دست یافت و در عین حال نظریه ابعاد مختلف مبحث و اشتراکات علوم دیگر با مباحث فقهی مرتبط در این زمینه ضمن مطالعه ای جامع و همه جانبه از خلط مباحث کلامی و فلسفی با مباحث فقهی و حقوقی نیز جلوگیری نمود. طبیعی است در چنین حالتی اتخاذ شیوه ای که بتواند جوابگوی این مهم باشد نیازمند دقت و تأمل مضاعف است. در تاریخ فقه امامیه از جمله عوامل رافع مسئولیت های حقوقی و کیفری فقدان اراده یا وجود عیوب و ایرادات پدید آمده در آن است، از این رو تشخیص عمل دارای شرایط لازم به عنوان اقدام حقوقی و تعریف شده در بسیاری از موارد امری ساده و سهل است، لیکن در مواردی بحث پیرامون اشتباه امرارادی دارای شرایط با امر غیرارادی است، مواردی که تشخیص آن ها از یکدیگر نیازمند شناخت اصول و قواعد حاکم بر مواضع اشتباه و موارد اختلاف نظر است، تا از این طریق تمام بودن یا ناتمام بودن و بطلان یک عمل به ظاهر حقوقی را تعیین نماییم، آن چه از بررسی پیرامون آثار مکتوب در حوزه اراده برمی آید این است که کوشش های صاحب نظران برغم تلاش های ارزنده فقهی و حقوقی انجام شده، در این زمینه دست کم ناتمام بوده و نیازمند باز پژوهی مجدد است. که در راستای تحقق این مقصد مهم بررسی تاریخی پیرامون نظرات مطرح در این زمینه را شیوه ای مناسب دانسته ایم.

۱- از قرن چهارم الی قرن ششم هجری

سخن از اراده، ماهیت، عناصر سازنده، آثار مدنی و کیفری مترتب بر آن سابقه ای دیرینه دارد، به گونه ای که اگر به تاریخ فقهی این مسئله نگاه کنیم بحث در این زمینه به عصر فقه روائی و متأثر برمی گردد. از میان نخستین فقیهان و متکلمان شیعی، شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه. ق) در علل الشرایع (۱/ ۲۵۴) شیخ مفید (م ۴۱۳ ه. ق) در کتاب أوائل المقالات فی المذاهب و المختارات (ص ۱۰۲). سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ ه. ق) در رساله ای تحت عنوان "مسأله فی الارادة" (نجاشی، ۳۳۹) و آثاری چون

سید مصطفی ملیحی^۱
سید محمد صادق موسوی^۲
دکتر سید عبدالرحیم حسینی^۳

چکیده

مطالعه و تأمل در سیر تاریخی و روند تحولات نظریات فقهی بنیادین پیرامون ماهیت اراده و شئون مختلف آن از جمله شیوه های کاربردی در انجام استنباط جامع و پویا از متون و منابع فقهی به شمار می آید، شیوه ای که تاکنون کم تر بدان توجه گردیده یا بهتر است گفته شود پژوهش بنیادینی در این زمینه سامان نیافته است، از آنجا که مطالعه و تحقیق در تاریخ فقهی اراده برای صاحب نظران و اهل تأمل و تعمق در حوزه مباحث فقه و حقوق امری پوشیده و دور از نظر نیست. و انجام تجزیه و تحلیل های فقهی و حقوقی مقوله اراده منوط به تأمل در این عرصه است، از نگاه این مقاله اراده نسبت به افعال حقوقی و رفتارهای اخلاقی به عنوان ویژگی منحصر به فرد فعل منشأ مسئولیت آدمی و فصل ممیز و محصل انسانیت انسان در مرحله فعل و عمل، بلکه مهم ترین نشانه سنجش صحت و بطلان افعال حقوقی، به رغم اهمیت و جایگاه اراده و مفاهیم مرادف آن چون قصد و رضا حقیقت این عنصر حیاتی پیوسته محل بحث و نزاع اندیشمندان عرصه فقه و حقوق بوده و هست، امری که معنا بخش همه تعهدات، التزامات و الزامات ناشی از شخصیت های حقیقی و حقوقی است. اگر به دامنه های اختلاف آرای صاحب نظران پیرامون اراده توجه عمیق تری داشته باشیم، اغلب اختلافات و تفاوت نظرات برخاسته از تفاوت ها و تمایزها در مبانی فکری است. که در تاریخ فقهی و سیر تطور آن می توان دست کم سه مرحله نظری و بنیادین را مورد تأکید قرارداد.

کلید واژه ها: اراده، قصد، تطورات، رضا، اشتباه، فقیهان امامیه.

سیر تطور آرای فقہیان امامیه پیرامون شئون اراده ۱۱۹///
جمل العلم والعمل (همو، ۳۰) ورسائل الشریف المرتضی بامطرح نمودن بابی تحت عنوان
"مسائل تتعلق بالارادة" (همو، رسائل، ۱/ ۳۷۰) و مسئله ای باعنوان "في الدلالة على أن القدرة يجب
أن تتقدم الفعل" در کتاب الذخیره فی علم الکلام (ص ۸۸) ابوالصلاح حلبی (م ۴۷۰ ه.ق) در مسئله
ای تحت عنوان فی التکلیف واردة المکلف در کتاب الکافی (ص ۵۵) و در مسئله "حقیقة التکلیف"
در کتاب تقریب المعارف. (ص ۱۱۲) هریک گام های نخست رادرتبیین و تفسیر ماهیت اراده
منشأ برای مسئولیت های مدنی و کیفری را براداشتند و تعریف منظم، منطقی و علمی در خور مباحث
مختلف فقہی از اراده و مسائل مرتبط با آن ارائه نمودند.

در دوره بعد و از عصر شیخ الطائفه طوسی (م ۴۶۰ ه.ق) سخن پیرامون اراده و توجه به اختلاف مبانی
و تأثیرات ناشی از تفاوت نظرات در ماهیت و عناصر اساسی اراده در استنباط احکام و قوانین شرعی
شکل جدی تری به خود گرفته و الزامات انکارناپذیر آموزه های فقہی شمرده شد. وی در الاقتصاد
الهادی إلى طریق الرشاد، ضمن فصل های "في الاستطاعة و بیان أحكامها" (ص ۵۹) و "التکلیف و
جمل من أحكامها" (همانجا، ۶۱) و در کتاب الخلاف، ابتداء در مسئله "محل النية القلب دون اللسان"
(ص ۳۰۸/۱) و سپس به مناسبت در مسئله "لو اختلفا على مجهول" (همانجا، ۴/ ۳۳۴) و "متى
اختلفا في النقد و اتفاقا في القدر و الجنس" (همانجا، ۴/ ۳۳۵) و در الرسائل العشر (ص ۷۶)
والمبسوط فی فقه الامامية. (۴/ ۳۴۹) و به تناسب مباحث در سایر آثار فقہی، کلامی و اصولی
خود مطالب مبسوط و مشروحی را پیرامون مسائل ناظر به اراده عنوان نموده است، پس از شیخ طوسی
قاضی ابن براج (م ۴۸۱) در کتاب المهذب (۲/ ۲۶۹) و جواهر الفقه یا العقائد الجعفریه (ص ۲۴۶)
و حلبی (م قرن ششم هجری) در اشاره السبق إلى معرفة الحق. (ص ۱۷) و امین السلام طبرسی
(م ۵۴۸ ه.ق) در المؤلف من المختلف بین أئمة السلف. (۱/ ۱۰۱ و ۲/ ۱۷۸) و قطب راوندی در فقه
القرآن (۱/ ۱۰۲) ابن زهره (م ۵۸۵ ه.ق) در غنية النزوع إلى علمي الأصول و الفروع (ص ۵۸) در
تبیین ماهیت اراده، اقسام و بایسته های مسئولیت آفرین آن با تأکید بر آموزه های مکتب فقہی
و اصولی شیخ طوسی تجزیه و تحلیل هایی متناسبی را ارائه نموده اند. در نیمه دوم قرن ششم هجری
تحلیل پیرامون مسئله توسط ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ه.ق) شکل عمیق تر و جنبه عقلانی تری به
خود گرفت وی در اثر معروف متمشابه القرآن و محکمه در مقاطع مختلف به ویژه در فصلی
باعنوان "فصل فی الارادة" (۱/ ۱۸۴) ضرورت کنکاش مستقل پیرامون مبحث رایا د آورشد و بنیان
جدیدی در این عرصه بنا نهاد. پس از وی ابن ادریس حلبی (م ۵۹۸) فقیه نکته سنج و متأمل قرن ششم

۱۲۰/// پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

هجری در آثار مختلف خود از جمله در أجوبة مسائل و رسائل فی مختلف فنون المعرفة در مبحث
قصد و نیت (ص ۲۷) و السرائر الحاوی فی تحریر الفتاوی. (۲/ ۹۸)

۲- از اوایل قرن هفتم تا قرن دهم هجری

در اوایل قرن هفتم هجری شخصیت برجسته فقہی به نام کیدری (م ۶۱۰ ه.ق) در کتاب خود اصباح
الشیعة بمصباح الشریعة (ص ۱۳۷) بحث پیرامون اراده و در مرحله تاریخی جدیدی نمود
در امتداد همین قرن فاضل آبی (زنده به سال ۶۷۲ ه.ق) در کشف الرموز فی شرح مختصر النافع (۲/
۶۶) و محقق حلبی (م ۶۷۶) در الرسائل التسع (ص ۱۸۷) و شرائع الاسلام فی مسائل الحلال
والحرام از جمله در مسئله "لو اتفقا على ذکر القدر دون الجنس و اختلفا في الإرادة" (۱/ ۴۳) و در
کتاب المختصر النافع فی فقه الإمامیه و دیگر آثار گران سنگ خود، پایه های بحث و تأمل درباره
قصد و اراده را به شکل تعریف شده تری و در عرصه مباحث فقہی نمودند، و مبانی و شیوه ایشان
اساسی برای بحث های آتی در این حوزه گردید. از میان آثار فقہی به طبع رسیده نخستین اثری که
پس از محقق حلبی، به تفصیل و در ابواب مختلف این مبحث با جدیت و تفصیل بیشتر مورد توجه
قرار داده است کتاب "جامع اخلاف والوفاق" از سبزواری، علی مؤمن است (محدود ۷۰۰ ه.ق). که
اولین مباحث تطبیقی مرتبط با اراده را از منظر فقه امامیه و اهل سنت مورد توجه قرار داده است. پس
از وی علامه حلبی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (م ۷۲۶ ه.ق) در آثار مختلف خود از جهات
و جوانب گوناگون مسائل مربوط به این مبحث را محل توجه قرار داده و مباحث ارزنده ای را مطرح
ساخته است، از جمله در "أجوبة المسائل المهنائية" (ص ۵۱)، "تبصرة المتعلمين في أحكام الدين"
(ص ۱۲۸)، "تحریر الأحكام الشرعية على مذهب الإمامیه" (۲/ ۱۱۶)، "تذكرة الفقهاء" (۱۵/
۳۰۳)، "تلخیص المرام في معرفة الأحكام" (ص ۶۳)، "قواعد الأحكام في معرفة الحلال و
الحرام" (۲/ ۴۲۰ و ۳۹۸)، "مختلف الشیعة في أحكام الشریعة" (۵/ ۸۵ و ۶/ ۲۹۶ و ۸/ ۲۶۹)
، "منتهی المطلب في تحقیق المذهب" (۱۵/ ۲۱۷) و "نهاية الأحكام في معرفة الأحكام" (۲/
۱۷۴). پس از علامه حلبی ابتدا فرزند وی فخر المحققین (م ۷۷۱ ه.ق) در "إيضاح الفوائد في شرح
مشكلات القواعد" (۳/ ۲۹۲) و سپس شهید اول عاملی، شهید اول، محمد بن مکی
(م ۷۸۶ ه.ق) در برخی آثار خود از جمله در "القواعد والفوائد" برخی از فصول و قواعد این کتاب را به
مقوله ارده اختصاص داده است. (۱/ ۵۱) و نیز در "الدروس الشرعية في فقه الإمامیه" (۲/ ۲۴۱) و
ذکر الشیعة في أحكام الشریعة" (۴/ ۳۰۱) در فاصله زمانی پس از شهید اول تا شهید ثانی فقیهانی
پایه عرصه استنباط نهادند که از میان آن ها برخی مباحث مستقل و جامعی پیرامون مبحث اراده

سیر تطور آرای فقهای امامیه پیرامون شئون اراده ۱۲۱///

و مباحث تابعه آن چون قصد و رضا و عیوب اراده ارائه نموده اند که از میان آن‌ها می‌توان به برخی بزرگان مانند: شمس‌الدین محمد بن شجاع‌القطن حلّی (زنده به سال ۸۳۲ ه.ق) در آثار ارزشمند "معالم‌الدین فی فقه آل یاسین دورة فقهیه کامله علی وفق مذهب الإمامیه" (۱/۲۲۳) و ابن‌فهد حلّی، جمال‌الدین، احمد بن محمد اسدی (م ۸۴۱ ه.ق) در مجموعه رسائل موسوم به "الرسائل العشر" (ص ۱۲۱) و صیمری، مفلح بن حسن (محدود ۹۰۰ ه.ق) در "غایة المرام فی شرح شرائع الإسلام" (۲۰/۳). دقت نظرات قابل توجهی را کار بسته است.

۳- از قرن دهم هجری تا عصر کنونی

عاملی، کرکی، محقق ثانی، علی بن حسین (م ۹۴۰ ه.ق) در "جامع المقاصد فی شرح القواعد" (۵۱۲/۲) و "رسائل فقهیه" (۱/۱۲۳) هر کدام از این صاحب نظران تأملات ارزنده ای در این زمینه به ثمر رسانده اند، سخن از اراده و مباحث تابعه آن در عهد شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (م ۹۶۹ ه.ق) مانند بسیاری از مباحث و مطالعات بنیادین فقهی و اصولی فرآیند جدیدی را تجربه نمود و گستره آن به حوزه های نوینی از اندیشه فقهی کشیده شد و در نتیجه مباحث و چشم اندازهای نوینی سابقه پیش روی جویندگان بحث در این باره گشوده شد. وی ابتداء در کتاب ارزشمند "تمهید القواعد الاصولیه" سخن از ماهیت قصد و اراده را به نحو جدی تری مطرح ساخت. (ص ۴۵) و پس از آن در "مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام" (۸/۱۳) و "فوائد القواعد" (ص ۲۲۶ به بعد) مسائلی از اراده و مفاهیم مرتبط با آن را از حیث استنباطی و ثمرات مترتب بر اختلاف دیدگاه‌ها مورد توجه و تأمل قرارداد. وعده ترین و اساسی ترین نظریات خود را که پایه ای برای بسیاری از دیدگاه های پس از وی قرار گرفت را در کتاب "الرضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیة" ارائه نمود. (۷/۲۰۴ و ۶/۱۹) پس از شهید ثانی از جمله فقیهانی که مبحث قصد و اراده را با موضوعیت و اهمیت خاص آن مورد بحث قرارداد، فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی (۱۰۹۱ ه.ق) در کتاب با اهمیت نقطه عطف تاریخ فقه و فقهات "مفاتیح الشرائع" است که ضمن آن آثار وضعی و تکلیفی مترتب به عیوب اراده به تفصیل مورد بحث قرار داده شده است. (۱/۲۵۵) فیض در ادامه تحقیقات خود پیرامون اراده در کتاب "الوافی" نظر خود را به روایات مرتبط با مقوله اراده و عیوب آن معطوف نموده و دسته بندی و تجزیه تحلیل نو و قابل ملاحظه ای از این روایات ارائه نموده است. (۱۷/۷۶۳ و ۲۳/۱۱۰۹) چنان که پس از وی شیخ حر عاملی، محمد بن الحسن (م ۱۱۰۴ ه.ق) در دائرة المعارف احادیث فقهی "تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة" (۲۲/۸۶ و ۲۳/۴۱) منظومه بحث روانی پیرامون اراده و مسائل آن را کامل تر نموده، و رویکرد نوینی از حیث تقسیم بندی روایات

۱۲۲/// پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

بر اساس مباحث اراده ارائه نموده است. همان گونه که مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی (م ۱۱۱۰ ه.ق) در کتاب "مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول" (۲۱/۲۱۵ و ۳۱۷) این روش بحث پیرامون اراده را با تعمق، تأمل و تحلیل بیشتری در پیش گرفت و در قالب بررسی روایات اراده و عیوب ناظر به آن، به نقد و بررسی برخی دیدگاه های مطرح شده پرداخته است. چندی بعد بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (م ۱۱۸۶ ه.ق) در دائرة المعارف فقهی "الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة" (۱۸/۳۷۳ و ۲۵/۱۶۳) مباحث بدیعی در حوزه مباحث اراده مطرح ساخت که پیش از وی بی سابقه است، مباحثی که نقطه عطفی در تاریخ مباحث اراده به شمار می آید و کمتر به آن ها توجه شده است، اندکی پس از وی فقیه اخباری میانه رو بحرانی، آل عصفور، حسین بن محمد (م ۱۲۱۶ ه.ق) در آثاری چون "الأنوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرائع" (۱۱/۲۶۳) و "عیون الحقائق الناظرة فی تسمیة الحدائق الناضرة" (۲/۱۹) ضمن تمایل به آموزه های فقه استدلالی به تکمیل اندیشه های شیخ یوسف بحرانی در ساحت های مختلف من جمله مباحث اراده پرداخت. در اوایل قرن سیزدهم هجری اتفاق بدیعی در تاریخ مباحث فقهی به ویژه مسائل مربوط به اراده رخ داد و عاملی، سید جواد بن محمد حسینی (م ۱۲۲۶ ه.ق) با تألیف اثر گران سنگ فقهی خود یعنی "مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه" (۱۷/۳۱۲) ضمن احصاء آراء و انظار مطرح و درخور توجه پیرامون اراده به تجزیه و تحلیل و نقد و بررسی آن ها همت گمارد. به تبع وی نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی (م ۱۲۴۵ ه.ق) در "مستند الشیعة فی أحكام الشریعة" (۱۰/۳۱۹) و سایر آثار فقهی و اصولی خود مباحث فقهی و بحث پیرامون اراده را وارد مرحله جدیدی نمود و تحلیل و نظریه ای ارائه نمود که هیچ فقیه متأخری در اندیشه پیرامون اراده خود را بی نیاز از آن ها ندیده است. از سوی دیگر فقیه معاصر نراقی، سید میر عبد الفتاح بن علی حسینی (م ۱۲۵۰ ه.ق) فقیه محقق است که با تدوین مجموعه قواعد فقهی "العناوین الفقهیه" احتمالات و نظریات مختلف در باب اراده را گرد هم آورده و ضمن تجزیه و تحلیل آنها قواعد مرتبط با اراده چون "العقود تابعة للقصد" (۲/۵۲)، "قاعدة رفع التکلیف عن المکره، و بیان ما استثنی منها" (۲/۷۰۳). در نیمه اول قرن سوم هجری فقهی پایه عرصه تحقیقات فقه نهاد، که جریان استنباط فقهی را به طور کلی متحول ساخته و وارد مرحله نوینی نمود، صاحب دایره المعارف بزرگ فقهی "جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام" محمد بن الحسن نجفی (م ۱۲۶۶ ه.ق) وی در جای جای این اثر فقهی، با محور قرار دادن نظریات محقق صاحب شرایع الاسلام و تجمیع و تدوین کامل دیدگاه های مطرح در عصر خود و پیش از آن مبحث اراده را در شئون مختلف آن به میزانی بیش از آن که انتظار می رفته است متحول نمود. (۲/۵۶) هنگامی که

سیر تطور آرای فقیهان امامیه پیرامون شئون اراده ۱۲۳///
قرن سوم هجری به نیمه دوم خودرسیده بود، تاریخ فقه با آثار و تحقیقات تازه یافت و عمیق بزرگ ترین نابغه خود به ویژه در حوزه آموزه های فقه مدنی و مباحث قصد و اراده مواجه گردد، شیخ انصاری، مرتضی بن محمد امین (م ۱۲۸۱ ه.ق) بانگارش کتاب المکاسب، مقوله اراده و مفاهیم فقهی و حقوقی مرتبط با آن چون قصد، اکراه، اضطرار، اختیار را با تأکید بر مناسبات و اختلافات و تفاوت های آن هادر حوزه فقه و استنباط با تعمق و تأمل بی سابقه ای مواجه ساخت، (انصاری، ۳/ ۳۲۸) به گونه ای نوآوری های وی در این زمینه آراء و نظار پیشینیان و پسینیان را تحت الشعاع قرار داده و به حاشیه راند. و تا به امروز آن چه در این زمینه گفته شده و نوشته می شود، از دحوال خارج نیست یا حاشیه و توضیحی بردست آوردهای گران سنگ اوست یا این که، الهام گرفته و منبعث از آن ها می باشد. به تبع شیخ انصاری و ظهور و بروز علمی ایشان در ساحت تفقه و استنباط، شاگردانی از محضر فیض او برخاسته اند که، هر یک سخنی تازه و دیدگاهی متفاوت با استاد خود در این زمینه دارند، لیکن به پاس عظمت استاد و تکریم منزلت علمی وی، آن چه بیان نموده و پژوهش کرده اند را در قالب تحشیه و توضیحی بر کتاب المکاسب استاد خود ارائه نموده اند.

در مطلع فقیهان برجسته از شاگردان مکتب فقهی شیخ انصاری، سید محمد کاظم یزدی (م ۱۳۳۷ ه.ق) بانگارش "حاشیه المکاسب" در مواردی از مباحث پیرامون اراده نخستین نقد و بررسی ها در زمینه آراء استاد خود را مطرح نمود. (۱/ ۱۱۶) و زوایای ناگفته ای از این مقوله را مطرح ساخت که تا به امروز محل مراجعه و تحقیق اندیشمندان و محققان حوزه فقه و حقوق است. در مرتبه بعد لازم است ابتدا به آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین (م ۱۳۲۹ ه.ق) در "حاشیه المکاسب" وی اشاره کنیم که رویکرد مباحث و تحقیقات وی دست کم در مقوله قصد و اراده صبغه ای انتقادی از دیدگاه های پیشینیان و استاد وی شیخ انصاری دارد. (همانجا، ۴۷) در امتداد این روند مطالعاتی و پژوهش های انجام یافته پیرامون اراده و مباحث مرتبط با آن تأثیرگذارترین شخصیت های فقهی و اصولی از مکتب آخوند خراسانی برخاسته اند که از میان ایشان به ناچار باید از بزرگی چون محقق ایروانی، علی بن عبدالحسین نجفی (م ۱۳۵۴ ه.ق) نام برد که در "حاشیه المکاسب" خود مفاهیمی چون قصد اختیار، اشتباه و اراده را مورد باز اندیشی قرارداد. (ایروانی، ۱/ ۱۰۷) و همزمان با وی میرزای نائینی، شیخ محمد حسین (م ۱۳۵۵ ه.ق) در آثار مختلف خود من جمله در "المکاسب والبیع" (۱/ ۴۰۴) و "منیة الطالب" (۱/ ۱۷۶)، و شیخ محمد حسین اصفهانی (م ۱۳۶۱ ه.ق) در "حاشیه کتاب المکاسب" (۲/ ۲۹) و میرزا علی کزازی معروف به آقاضیاء الدین عراقی (م ۱۳۶۱ ه.ق) در آثار و مقالات مختلف من جمله "شرح تبصرة المتعلمین" (۳/

۱۲۴/// پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

۹۳)، میرفتاح شهیدی تبریزی (م ۱۳۷۲ ه.ق) در "هدایة الطالب الی اسرار المکاسب" (۱/ ۱۱۳)، حجت کوه کمره ای، سید محمد بن علی (م ۱۳۷۳ ه.ق) در "کتاب البیع" (ص ۲۴) هر یک به نوبه خود پایه های مطالعات نوین فقهی و حقوقی در موضوع سخن را پی ریزی کردند. در او پسین سال های قرن سیزدهم هجری بود که، سید محسن حکیم (م ۱۳۹۰ ه.ق) ضمن مباحث و آثار مختلف از جمله در "نهج الفقاها" (ص ۱۹) تحقیقات انتقادی پیرامون نظریات نیاکان علمی خود درباره اراده را نهادینه نمود و با پرورش شاگردانی چون محقق خوئی، سید ابوالقاسم بن سید علی اکبر (م ۱۴۱۳ ه.ق) و سایر بزرگان از فقهای معاصر نظریاتی در باب اراده ارائه نمودند که تا به امروز مأخذ عمده و بی بدیلی برای مطالعات فقهی و حقوقی در باب اراده به شمار می آیند. باین همه این دست آوردها با ظهور نابغه تاریخ فقه و قاعده نگاری در باب آموزه های فقهی یعنی علامه بجنوردی، سید حسن بن آقابزرگ موسوی (م ۱۳۹۵ ه.ق) مواجه گشت که با تحقیق و نگارش نخستین دائرة المعارف قواعدی فقهی با عنوان "القواعد الفقهیة" (۳/ ۱۴۷) مسائل باب اراده را به گونه منظم و با ترکیب و تبویبی بی سابقه و تأثیر گزار در مطالعات و تحقیقات آیندگان پژوهش نمود. و اگر از سایر پژوهش های این مقطع از تاریخ فقه عبور کنیم، با اندیشه های بنادین، منطقی، منظم و عمیق و حساب شده ای در باب اراده مواجه می شویم که برای نخستین بار از سوی حضرت امام خمینی (م ۱۴۰۹ ه.ق) در بسیاری از آثار ایشان از قبیل "کتاب البیع" (۲/ ۷۵) و دیگر تقریرات از دروس وی منعکس است. سخن در این باب سرفصل بسیاری از اندیشه های فقیهان و حقوقدانان معاصر است که به تناسب مباحث از تحقیقات ارزنده هر یک از آنان بهره لازم گرفته شده، و به اقتضای مبحث و بارعایت جانب امانت برخی از این نظریات مورد باز اندیشی انتقادی قرار گرفته است. لیکن از مهم ترین صاحب نظران و آثار معاصر که در هر مطالعه فقهی و حقوقی پیرامون اراده ناگزیر از مراجعه به آن هاستیم لازم است از این بزرگان و آثار ماندگار آن ها که سهم غیر قابل انکاری در تاریخ مبحث اراده دارند نام ببریم: استاد مسلم فقه و حقوق معاصر حضرت آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی در کتاب ارزشمند "قواعد فقهیة" و سایر آثار و مقالات؛ حضرت آیت الله دکتر سید مصطفی محقق داماد در اثر ارزشمند "قواعد فقه مدنی" و دیگر کتب و مقالات؛ محقق صاحب نظر و استاد نظریات نو آمد و بنیادین در حوزه حقوق کنونی کشورهای اسلامی دکتر سید محمد صادق موسوی در کتاب "مبانی نظری جهل و اشتباه و آثار آن بر اعمال حقوقی" و سایر آثار و پژوهش های ارزنده؛ دکتر ناصر کاتوزیان به ویژه در "دوره حقوق مدنی"؛ دکتر جعفری لنگرودی در "تأثیر اراده در حقوق مدنی" و سایر آثار و صاحب نظرانی که محور مطالعات و تحقیقات حقوقی

خود را شرح و تفسیر قانون مدنی ایران قرارداد اند، هر یک به تناسب مبحث اراده نوآوری های ارزنده ای در این زمینه دارند.

نتایج مقاله

از نگاه تاریخی به سیر تطوردیدگاه ها پیرامون ماهیت اراده می توان به این نتیجه رسید که، ماهیت قصد و اراده و مفاهیم اساسی مرتبط با آن ها نظیر علم به تکلیف و موضوعات، جهل و اشتباه، کلیدی ترین عناوین مورد توجه فقیهان در مباحث عقود، ایقاعات و جزئیات از احکام اند، که با توجه به ضرورت ها و بایسته ها تحقیقات و تألیفاتی که به منظور شناسایی مناسب عرصه های مختلف احکام و موضوعات فقهی از اراده صورت پذیرفته، تفاوت دیدگاه هادرمبانی و برداشت ها موجب گردیده آرای ارائه شده در این زمینه تأثیرات مستقیمی بر امر استنباط داشته باشند، از این رو بایستگی توجه به این تفاوت نظرات در دست یابی به احکام و قوانین مرتبط با مقوله اراده از ضروریات مبحث اراده در فقه و حقوق است.

منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- آبی، فاضل، حسن بن ابی طالب یوسفی، کشف الرموز فی شرح مختصر النافع، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- ۳- احسائی، ابن ابی جمهور، محمد بن علی، الأقطاب الفقهية على مذهب الإمامية- درر اللالی العمادیه فی الأحادیث الفقهیه، قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ق.
- ۴- اسکافی، ابن جنید، محمد بن احمد کاتب بغدادی، مجموعه فتاوی ابن جنید، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ق.
- ۵- اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.
- ۶- اصفهانی، فاضل هندی، محمد بن حسن، کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ق.
- ۷- انصاری مرتضی، القضاء و الشهادات، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، ۱۴۱۵ق.

۸- همو، کتاب مکاسب المحرمة و البیع و الخیارات، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، ۱۴۱۵ق.

۹- بحر العلوم، محمد بن محمد تقی، بلغة الفقیه، تهران: منشورات مکتبه الصادق، ۱۴۰۳ق.

۱۰- بحرانی، آل عصفور، حسین بن محمد، سداد العباد و رشاد العباد، قم: کتابفروشی محلاتی، ۱۴۲۱ق.

۱۱- بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۵ق.

۱۲- بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل، حاشیه مجمع الفائدة و البرهان، قم: مؤسسه العلامة المجدد الوحید البهبهانی، ۱۴۱۷ق.

۱۳- حائری، سید علی بن محمد طباطبایی، ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۸ق.

۱۴- حلبی، ابو الصلاح، تقی الدین بن نجم الدین، الکافی فی الفقه، اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیر المؤمنین علیه السلام، ۱۴۰۳ق.

۱۵- حلبی، ابن ابی المجدد، علی بن حسن، إشارة السبق إلى معرفة الحق، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۴ق.

۱۶- حلبی، ابن زهره، حمزة بن علی حسینی، غنیه النزوع إلى علمي الأصول و الفروع، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۷ق.

۱۷- حلّی، ابن ادریس، محمد بن منصور بن احمد، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ق.

۱۸- حلّی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.

۱۹- همو، المختصر النافع فی فقه الإمامیه، قم: مؤسسه المطبوعات الدینیة، ۱۴۱۸ق.

۲۰- همو، المعبر فی شرح المختصر، قم: مؤسسه سید الشهداء علیه السلام، ۱۴۰۷ق.

۲۱- همو، نکت النهایة- النهایة و نکتها، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ق.

۲۲- حلّی، یحیی بن سعید، الجامع للشرائع، قم: مؤسسه سید الشهداء العلمیة، ۱۴۰۵ق.

۲۳- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ق.

۲۴- همو، تحریر الأحکام الشرعیة على مذهب الإمامیه، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۲۰ق.

۲۵- همو، تذکرة الفقهاء، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۴ق.

سیر تطور آرای فقہیان امامیہ پیرامون شئون اراده ۱۲۷///

۲۶- همو، قواعد الأحكام في معرفة الحلال و الحرام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۱۳ق.

۲۷- همو، مختلف الشيعة في أحكام الشريعة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۱۳ق.

۲۸- همو، منتهى المطلب في تحقيق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۲ق.

۲۹- همو، نهاية الإحكام في معرفة الأحكام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۹ق.

۳۰- حلّی، فخرالمحققين، محمد بن حسن بن يوسف، إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد، قم: مؤسسه اسماعيليان، ۱۳۸۷ق.

۳۱- حلّی، مقداد بن عبد الله سيوري، التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشي نجفی - ره، ۱۴۰۴ق.

۳۲- همو، كنز العرفان في فقه القرآن، قم: انتشارات مرتضوى، ۱۴۲۵ق.

۳۳- همو، نضد القواعد الفقهية على مذهب الإمامية، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشي نجفی، ۱۴۰۳ق.

۳۴- حلّی، جمال الدين، احمد بن محمد اسدي، المقتصر من شرح المختصر، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۰ق.

۳۵- همو، المذهب البارع في شرح المختصر النافع، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۰۷ق.

۳۶- حميرى، عبد الله بن جعفر، قرب الإسناد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۳ق.

۳۷- خاتون آبادی، محمد، اسماعيل، خواجهي، الرسائل الفقهية، قم: دار الكتاب الإسلامي، ۱۴۱۱ق.

۳۸- خراسانی، آخوند محمد كاظم بن حسين، حاشية المكاسب، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۶ق.

۳۹- خمینی، سيد روح الله موسوی، كتاب البيع، تهران: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۲۱ق.

۴۰- خوبی، سيد ابو القاسم موسوی، المكاسب- مصباح الفقاهة، م، محمد علی توحیدی، قم، بی تا.

۴۱- دیلمی، سلاّر، حمزة بن عبد العزيز، المراسم العلوية و الأحكام النبوية في الفقه الإمامي، قم: منشورات الحرمين، ۱۴۰۴ق.

۴۲- رسالة في المهبر، كنگره جهانی هزاره شیخ مفید- رحمة الله عليه، قم، ۱۴۱۳ق.

۴۳- سبزواری، علی مؤمن، جامع الخلاف و الوفاق بين الإمامية و بين أئمة الحجاز و العراق، قم، ۱۴۲۱ق.

۴۴- سبزواری، محقق، محمد باقر بن محمد مؤمن، كفاية الأحكام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۲۳ق.

۱۲۸/// پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

۴۵- شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی، الانتصار في انفرادات الإمامية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۱۵ق.

۴۴- همو، رسائل الشریف المرتضی، قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۰۵ق.

۴۶- صدوق، محمد بن علی، علل الشرائع، قم: کتابفروشی داوری، ۱۳۸۶ق.

۴۷- همو، معاني الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۰۳ق.

۴۸- همو، المقنع، قم: مؤسسه امام هادی علیه السلام، ۱۴۱۵ق.

۴۹- صیمری، مفلح بن حسن (حسین)، تلخیص الخلاف و خلاصة الاختلاف- منتخب الخلاف، قم: انتشارات کتابخانه آية الله مرعشي نجفی، ۱۴۰۸ق.

۵۰- همو، غاية المرام في شرح شرائع الإسلام، بيروت: دار الهادي، ۱۴۲۰ق.

۵۱- طرابلسی، ابن براج، قاضی، عبد العزيز، المهذب، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۰۶ق.

۵۲- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، الاجتهاد و التقليد (العدة في أصول الفقه)، قم: چاپخانه ستاره، ۱۴۱۷ق.

۵۳- همو، الخلاف، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۰۷ق.

۵۴- همو، الرسائل العشر، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۱۴ق.

۵۵- همو، المبسوط في فقه الإمامية، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷ق.

۵۶- همو، النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، بيروت: دار الكتاب العربي، ۱۴۰۰ق.

۵۷- طبرسی، امين الإسلام، فضل بن حسن، المؤلف من المختلف بين أئمة السلف، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۰ق.

۵۸- طوسی، محمد بن علی بن حمزه، الوسيلة إلى نيل الفضيلة، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشي نجفی، ۱۴۰۸ق.

۵۹- عاملی، شهيد اول، محمد بن مکي، الدروس الشرعية في فقه الإمامية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ۱۴۱۷ق.

۶۰- همو، غاية المراد في شرح نكت الإرشاد، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علميه قم، ۱۴۱۴ق.

۶۲- همو، القواعد و الفوائد، قم: کتابفروشی مفید، بی تا.

۶۳- همو، اللعة الدمشقية في فقه الإمامية، بيروت: دار التراث- الدار الإسلامية، ۱۴۱۰ق.

۶۴- عاملی، شهيد ثانی، زين الدين بن علی، تمهيد القواعد الأصولية و العربية لتفريع قواعد الأحكام الشرعية، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علميه قم، ۱۴۱۶ق.

۶۵- همو، حاشية شرائع الإسلام، عاملی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علميه قم، ۱۴۲۲ق.

سیر تطور آرای فقیهان امامیه پیرامون شئون اراده ۱۲۹///

- ۶۶- همو، رسائل الشهد الثاني، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۲۱ق.
- ۶۷- همو، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية، قم: کتابفروشی داورى، ۱۴۱۰ق.
- ۶۸- همو، فوائد القواعد، عاملی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۹ق.
- ۶۹- همو، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، ۱۴۱۳ق.
- ۷۰- عاملی، بهاء الدين، محمد بن حسين و ساوجی، نظام بن حسين، جامع عباسی و تکمیل آن، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۹ق.
- ۷۱- عاملی، سيد جواد بن محمد حسینی، مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۹ق.
- ۷۲- عریضی، علی بن جعفر علیهما السلام، مسائل علي بن جعفر و مستدرکاتها، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ق.
- ۷۳- عمانی، حسن بن علی بن ابی عقیل حدّاء، حياة ابن أبي عقيل و فقهه، ۱۴۱۳ق.
- ۷۴- همو، مجموعة فتاوى ابن أبي عقيل، قم، بی تا.
- ۷۵- عمیدی، سيد عمید الدين بن محمد اعرج حسینی، كنز الفوائد في حل مشكلات القواعد، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ق.
- ۷۶- قطب الدين، سعيد بن عبدالله، فقه القرآن، راوندى، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشى نجفى، ۱۴۰۵ق.
- ۷۷- كركى، محقق ثانی، علی بن حسين، جامع المقاصد في شرح القواعد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۴ق.
- ۷۸- همو، رسائل المحقق الكركي، عاملی، قم: كتابخانه آية الله مرعشى نجفى و دفتر نشر اسلامی، ۱۴۰۹ق.
- ۷۹- كوفى، محمد بن محمد اشعث، الجعفریات- الأشعثيات، تهران: مكتبة نينوى الحديثة، بی تا.
- ۸۰- كيدرى، قطب الدين، محمد بن حسين، إصباح الشيعة بمصباح الشريعة، قم: مؤسسه امام صادق عليه السلام، ۱۴۱۶ق.
- ۸۱- گیلانی، میرزای قمّی، ابو القاسم بن محمد حسن، جامع الشتات في أجوبة السؤالات، تهران: مؤسسه كيهان، ۱۴۱۳ق.
- ۸۲- منسوب به امام رضا، علی بن موسى علیهما السلام، الفقه- فقه الرضا، مشهد: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۶ ق.
- ۸۳- مفاتيح الشرائع، فيض كاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضى، قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشى نجفى، بی تا.

۱۳۰/// پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

- ۸۴- مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری، المسائل الصاغانية، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید- رحمة الله عليه، قم، ۱۴۱۳ق.
- ۸۵- همو، المسائل الطوسية- المسائل التي سألتها أبو جعفر الطوسي، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید- رحمة الله عليه، قم، ۱۴۱۳ق.
- ۸۶- مراغی، سيد مير عبد الفتاح بن علی حسینی، العناوين الفقهية، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- ۸۷- مير داماد، محمد باقر حسینی، سيد جمال الدين ميرداماد، السبع الشداد، تهران، ۱۳۹۷ق.
- ۸۸- نجفی، كاشف الغطاء، جعفر بن خضر مالکی، كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۲۲ق.
- ۸۹- نجفی، كاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة- كتاب الإجارة، نجف اشرف: مؤسسه كاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق.
- ۹۰- نراقی، مولی محمد مهدی بن ابی ذر، لوايح الأحكام في فقه شريعة الإسلام، قم، بی تا.
- ۹۱- نراقی، مولی احمد بن محمد، عوائد الأيام في بيان قواعد الأحكام و مهمات مسائل الحلال و الحرام، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- ۹۲- همو، مستند الشيعة في أحكام الشريعة، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۵ق.
- ۹۳- نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، جواهر الكلام في شرح شرائع الإسلام، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۰۴ق.
- ۹۴- یزدی، سيد محمد كاظم طباطبائي، حاشية المكاسب، قم: مؤسسه اسماعيليان، ۱۴۲۱ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی